

УДК 930.1(438):94(477)

Надія Білик

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЛЮДВІКА КУБАЛІ

У статті на основі друкованих матеріалів досліджено історичний нарис Л. Кубалі «Облога Збаражжя і Зборівський мир». Встановлено місце Л. Кубалі-вченого, виховника, громадянина в історії польської культури.

Ключові слова: Л. Кубаля, історичний нарис, Збаражж, Зборів, українсько-польські взаємини.

У польській історичній науці XIX–XX ст. чільне місце посідає проблематика українсько-польських взаємин з огляду на багатотомове перебування етнічних українських земель у складі Речі Посполитої. Водночас, активні політичні, соціальні, культурні зміни в суспільному житті українців на шляху національно-державного відродження та активної репрезентації українського етносу на міжнародній арені стали причиною багатьох геополітичних змін у Європі, в тому числі занепаду Речі Посполитої.

Польські вчені досліджували складні, часто трагічні, взаємини двох народів у контексті боротьби українців із католицькою та польсько-шляхетською експансією, оскільки саме в добу козаччини відбулось загострення релігійного, мовного, культурного конфлікту між обох народів, породило стереотипи і міфи у сприйнятті українця/поляка, які дотепер негативно впливають на суспільну свідомість загалом.

Українсько-польське протистояння стало об'єктом дослідження у наукових студіях видатного польського історика Людвіка Кубалі (1838–1918 рр.). У спадщині вченого чільне місце посіли такі твори, як «Szkice historyczne» (т. 1–2; 1880–1893 рр.), «Jerzy Ossoliński» (т. 1–2; 1883 р.), «Wojna Moskiewska r. 1654–55» (1910), «Wojna Szwedzka r. 1655–56» (1913 р.), «Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656–57» (1917 р.), «Wojna duńska i pokój Oliwski r. 1657–60» (1918 р.).

Українсько-польським взаєминам присвячено, зокрема, праці «Szkice historyczne» («Історичні нариси») та «Jerzy Ossoliński» («Єжи Оссолінський»), які неодноразово перевидували у Польщі, що свідчить про їхню наукову вартість. Після смерті автора надруковано в 1923–1924 рр. «Вибрані твори» Л. Кубалі у двох томах, куди ввійшли згадані дослідження. Так, зміст першого тому становить друге, виправлене й доповнене рукою автора видання біографічної студії про польського державного і політичного діяча Є. Оссолінського (1595–1650 рр.), котрий, займаючи посади віце-канцлера (від 1638 р.) і великого коронного канцлера (1643–1650 рр.), очолював польські політичні сили, які під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1653 рр. прагнули порозуміння з українськими козаками. Наприклад, у XX і XXI розділах учений висвітлив переговори Є. Оссолінського з козаками в 1648 р. та Зборівський похід у 1649 р. [1, с. 329–365]. Слід зазначити, що під час Зборівської битви саме польський політик «зумів підкупити кримського хана Іслам-Гірея III і цим вплинув на умови Зборівського мирного договору 1649 р.» [2, с. 692].

У другому томі вибраних праць Л. Кубалі опубліковано власне «Історичні нариси», які перевидано впряме. У книзі нариси подано в двох частинах, що відповідає структурі першодруку. До першої частини віднесено студії «Królewicz Jan Kazimierz» «Oblężenie Lwowa w roku 1648», «Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem», «Poselstwo Puszkina w Polsce», «Bitwa pod Beresteczkiem», «Kostka-Napierski» [3, с. 1–220], у яких ґрунтовно висвітлено події національно-визвольної війни українського народу в 1648–1653 рр., зокрема бої під Львовом, Збаражжем, Зборовом, Берестечком тощо. Друга частина історичних нарисів містила дослідження «Proces Radziejowskiego», «Pierwsze Liberum Veto», «Krwawe swaty», «Czarna śmierć», «Wyprawa Żwaniecka», «Mieszczanin polski w XVII wieku» [3, с. 221–430], у яких автор розглянув події, насамперед, на польських теренах.

Мета статті – проаналізувати наукову спадщину Л. Кубалі, на її прикладі показати проблематику досліджень польських вчених у кінці XIX – на початку XX ст.

Джерело, на сорока друкованих сторінках якого відображено погляди дослідника на низку актуальних проблем сучасної як зарубіжної, так і вітчизняної історії, донині не стало об'єктом окремого вивчення, за винятком студії О.-В. Кравченюка «Облога Збаражжя», вміщеної у виданні «Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів» [4]. Краєзнавець вважає «корисною» працю польського історика й наводить із неї «лише найважливіші думки, що торкаються облоги» [4, с. 110]. Актуальними й сьогодні залишаються слова О.-В. Кравченюка: «Облога Збаражжя військами Богдана Хмельницького в 1649 р., хоч і була однією з найважливіших подій козацького періоду

нашої історії, немає... досі ґрунтовного опрацювання з нашого боку. Щоправда, про неї згадується в кожній праці з історії України, як також у російських і польських публікаціях, але обширної розвідки на цю тему немає, й вона чекає на свого українського автора» [4, с. 109].

Свідченням цьому є звернення до окреслених подій сучасного дослідника Ю. Мицика в праці «Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме» [5]. Учений обґрунтував свої студії історичних подій на Тернопільщині так: «Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Тільки польські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Л. Кубаля та Л. Фрась написали нариси, присвячені облозі Збаража, але вони явно застаріли. До того ж, переважна більшість джерел, у котрих висвітлюється Збараська облога, внаслідок деформації джерельної бази, знищення українських архівів часів Гетьманщини походять із ворожого українським повстанцям табору, є написані переважно тими польськими шляхтичами, котрі брали безпосередню участь в придушенні національно-визвольного руху українського народу. Звідси – явна тенденційність і необ'єктивність згаданих джерел, прагнення перебільшити власні перемоги і водночас замовчати перемоги української зброї...» [5, с. 5].

Наведена цитата з праці відомого дослідника історії українського козацтва лише підкреслює необхідність введення до наукового обігу історичної спадщини Л. Кубалі, постать якого в контексті означеної проблеми досі не стала предметом окремого вивчення, що обумовлює новизну праці. Для більшості дослідників студії Л. Кубалі про Збараську облогу залишаються маловідомими, про що свідчить відсутність посилань на них у доробку постмодерністської доби [6–7].

Із біографії вченого відомо, що ґрунтовну освіту він отримав у Краківському та Віденському університетах. Саме студії в столиці польських королів пробудили зацікавлення до військової історії. Бібліотеки, архівні збірки та музеї старожитностей у Кракові стали для молодого вченого місцем досліджень. Після навчання Л. Кубаля працював викладачем у Золочеві, а згодом у Львові, де продовжив наукові пошуки архівних джерел із історії Польщі, зокрема українського козацтва.

Найпершим здобутком історичної студії про Збараську битву є джерельна база дослідження, зокрема численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. Слід відзначити такий факт, як традицію створення в Речі Посполитій численних пам'яток, що відображали кожен військовий похід чи війну. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» – реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними. Вчений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них – «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» – навів повністю в Додатках до нарису [8, s. 116–118]. Також там подано лист А. Мяковського до королевича Кароля – як «правдивий, що з королем під Зборовом діялося», та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [8, s. 119–122]. Більшість рукописних матеріалів автор віднайшов у Бібліотеці Оссолінських, водночас цінним джерелом у дослідженні стали «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией».

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. »Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. »Odsiecz» («Допомога»), IV. »Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. »Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. »Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. »Pod Zbarażem» («Під Збаражем»).

Працю про облогу Збаража польський учений розпочав, процитувавши реляцію польської влади до закордонних королівських дворів із приводу Зборівського походу: «Z jakich powodów... roku 1648 Kozacy zaporoscy podburzeni przez jednego buntownika, sprzymierzywszy się naprzód z Tatarami budziackimi i wodzem ich Tohaj-bejem, a później z hanem krymskim, podnieśli rokosz przeciw Rzeczpospolitej; z jaką kłeską walczone pod Korsuniem; jakie i jak potężne wojsko postawiła czerń chłopska, wyćwiczona ciągłymi napadami Tatarów i pobudzona przykładem Kozaków do rebelii; jak niezwyčajnym narodowi polskiemu postrachem wojsko nasze pod Piławcami przerażone i ode Lwowa odparte, całą Rzeczpospolitą przerażeniem i żalością napełniło; jak w samej Warszawie podczas elekcji nowego pana trwoga wszystkie stany ogarnęła na wieść, że nieprzyjaciel pod Zamość przyciągnął i tę fortecę obległ...»¹[8, s. 73]. Ці риторичні питання яскраво ілюстрували позицію королівської влади

¹ «З якої причини... року 1648 запорозькі козаки, підбурені одним бунтарем, об'єднавшись спершу з дикими татарами та їх вождем Тугай-беєм, а згодом із кримським ханом, підняли бунт проти Речі Посполитої; з якою поразкою боролися під Корсунем; яке і наскільки могутнє військо виставила селянська чернь, навчена безперервними нападами татар і підштовхнута прикладом козаків до заколоту; як незвичним польському народові страхом наше військо під Пилявцями охоплене і від Львова відкинута, всю Річ

щодо подій на українських землях у 1648 р., а саме ненависть польського шляхетського середовища до козацтва. У документі наведено перебіг основних українсько-польських бойових дій того часу, зокрема описано поразку польських військ під керівництвом гетьмана М. Потоцького неподалік від Корсуня 26 травня, перемогу козаків у битві під Пилявцями 21–23 вересня, визвольний похід повстанців на західноукраїнські землі, який завершився в жовтні-листопаді облогою міста Львова та фортеці Замостя. Таким чином, Річ Посполита була на межі катастрофи, про що красномовно свідчить наведений документ. Тому під час перемир'я з козаками новообраний король Ян Казимир намагався заручитися допомогою європейських держав, щоб продовжити війну й знову заволодіти українськими землями.

Ці історичні події передували облозі Збаража, яку детально описано на сторінках нарису Л. Кубалі. Вчений, насамперед, обґрунтував, чому польське військо, не втримавши наступ козаків під Костянтиновим, відведено на захід. Як свідчать наведені документи, цього вимагав наказ польського короля, що співпав із бажанням Я. Вишневецького. Останній, потрапивши в неласку до Яна Казимира, був позбавлений гетьманської булави й перебував у Замостю. А коронне військо, стоячи під Костянтиновим, «...czując krzywdę księcia i sławiąc bohatera, tylu bitwami i zwycięstwami wstawionego, nie chciało mieć innego wodza»²[8, s. 74].

За словами Л. Кубалі, белзький каштелян Адам Фірлей, на той час командир польської армії, хоча й досвідчений воєнноначальник, був надто хворий і ледве тримався на ногах; водночас, як кальвініст, він не користувався авторитетом серед вояків-католиків. Бачачи нехіть війська й зростаючу небезпеку, А. Фірлей скерував до Я. Вишневецького послів із пропозицією приєднатися до обозу під Костянтиновим й очолити армію. Князь Ярема висловив умову, аби військо відійшло до Збаража, «...jako na miejsce, według jego zdania, najdogodniejsze do powstzymania pochodu pierzyciela»³[8, s. 75].

Польський історик сумлінно ознайомився з географією і топографією краю, про що свідчить детальний опис околиць міста. Особливу увагу він приділив характеристиці місцевості навколо Збаража, яку супротивники використали під час облоги. Вчений зазначав: «Була то околиця більш водяниста й лісиста, ніж нині» [8, s. 75]. Численні стави, болота, ліси та яри довкола утруднювали наступ ворога, а військо, стоячи там обозом, могло вільно пересуватися, здійснювати вилазки й забезпечувати своїх коней кормом. Водночас, зазначив дослідник, ця місцевість за останніх двісті років зазнала значних змін. Чорний ліс, наприклад, у той час сягав дороги до Заложців, а вздовж шляху з Вишнівця росли дуби тощо.

Значне місце у нарисі відведено опису міста й замку того часу: «Miasto Zbaraż, z trzech stron wodą obiane, usiadło niby w podkowie. Wschodu i zachodu broniły dwa stawy, od południa jakby łukiem rzeczką Gniezną połączone. Otwór zwrócony ku północnemu zachodowi, ku Założcicom, obwarowany był fosą, ostrokołem i parkanami. Ramiona tej podkowy przedłużały się od wschodu wzgórzami, a od zachodu Czarnym lasem, tak, że tylko drogą od Założcic przystęp był wolny pod miasto. Od wschodu na drugim brzegu Gniezny wznosił się na wzgórzu potężny zamek Zbaraskich, pyszny gmach r. 1587 wystawiony; pomiędzy nim a wschodniem stawiskiem leżało przedmieście Przygródek»⁴[8, s. 75]. Водночас автор зазначив розташування польської військової артилерії під керівництвом генерала К. Пжиємського, як зафіксовано в діаріуші, вали табору простягнулися на південь від міста й замку на милю.

У нарисі «Облога Збаража і Зборівський мир» детально відображено хронологію історичних подій упродовж липня-серпня 1649 р., починаючи від прибуття польського обозу до Збаража 2 липня. Автор процитував лист А. Фірлея до короля й канцлера від 8 липня, на сторінках якого йдеться про непослух польських вояків, серед яких готових до бою залишилося 6000. Водночас вони з нетерпінням чекали на приїзд Я. Вишневецького, котрий, ображений на короля, не надто поспішав перебрати керівництво армією. Князь із 3000 солдатів виїхав лише 9 липня. За свідченням очевидців, його прибуття викликало велику радість у таборі: кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський віддав князеві Яремі булаву, а солдати несли його на руках і «задарма служити обіцяли» [8, s. 76].

Посполиту жахом і жалістю наповнило; як у Варшаві під час виборів нового монарха різні стани огорнула тривога при звістці, що ворог під Замостя прибув і ту фортецю обложив...». (Переклад тут і далі – Н. Б.)

² «...відчуваючи кривду князя і славлячи героя, стількома битвами та звитягами прославленого, не хотіло мати іншого вождя».

³ «...як на місце, згідно з його думкою, найкраще для втримання наступу ворога».

⁴ «Місто Збараж, з трьох боків оточене водоймами, розташувалося наче в підкові. Схід і захід боронили два стави, з півдня, наче луком, річкою Гнізною з'єднані. Оtvір, повернутий до північного заходу, до Заложців, укріплений був ровом, гостроколом і парканами. Рамена тої підкови продовжувалися зі сходу узгір'ями, а від заходу Чорним лісом, так що тільки дорогою від Заложців був вільний приступ до міста. Від сходу на другому березі Гнізни піднімався на горбі могутній замок Збараських, пишна будівля, збудована 1587 р.; поміж ним і східним ставом лежало передмістя Пригородок».

Як дослідив Л. Кубаля, польський табір нараховував 15000 осіб, із яких 9000 становило військо, зокрема 2000 було піхоти, решта – верхові. А повстанців, згідно з урядовою реляцією, наступало 300000 «чорні разом із військом козацьким». Учений, посилаючись на козацького лікаря, навів такі цифри: полковників було 23, а в полку – від 5000 до 20000 людей. Водночас Л. Кубаля назвав прізвища керівників і найменування полків, їм підпорядкованих: Вороньченко – Черкаський, Лобода – Переяславський, Кулак – Карвовський, Нечай – Брацлавський, Степка – Уманський, Морозовицький (Морозенко) – Корсунський, Євстахій – Кальницький, Бурляй – Гадяцький. Разом із козаками прибуло 100000 ординців на чолі з татарським ханом, 6000 турків, які мали 70 гармат і незліченну кількість коней [8, s. 76].

У контексті нашого дослідження важливо акцентувати увагу на таких словах дослідника про ставлення народу до Б. Хмельницького: «Zewsząd garnęło się chłopstwo do niego, kosami, sierami i widłami uzbrojone. W trzech województwach, z tej i po tamtej stronie Dniepru, zostały niemal same stare kaleki, kobiety i dzieci»¹ [8, s. 76].

Таким чином, Л. Кубаля наголосив на всенародній підтримці козацького повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу проти польської шляхти.

Отримавши 9 липня ввечері донесення про підхід Б. Хмельницького до Чолганського каменю, поляки кинулися рити окопи. Водночас їх військо поділено на п'ять дивізій під керівництвом Фірлея, Лянцкоронського, Осторорога, Вишневецького й Конєцпольського. Кожен із них отримав для оборони окрему частину табору.

Тим часом татарсько-козацьке військо (30 тис. осіб) підійшло з тилу, від Вишнівця. Це був передовий загін повстанців, який мав на меті розвідати становище, і за татарським звичаєм «спробувати щастя». «Польське військо, – відзначив Л. Кубаля, – вийшло за окопи й стало в бойову позицію. Саме в цей час наближався зі Старого Збаража (за чверть милі від міста й табору) малий загін возів кн. Вишневецького...» [8, s. 77]. На допомогу йому вислано полки Конєцпольського, яких, однак, оточили свіжі сили ординців. Тільки атака трьох гусарських полків визволила оточених, і загін князя під гуркіт гармат «щасливо в табір вступив» [8, s. 77].

Далі вчений навів вельми промовистий опис наближення козацького війська до міста й поведінки збаражан у той час:

«Z zachodem słońca ujrzano w kilku miejscach na horyzoncie czarne chmury, które w kierunku Zbaraża sunęły. Wieczorny zmrok przypadł na nie i nie dozwolił ujrzeć, jak się nieprzyjaciel obozem rozkładał.

Noc była ciepła i spokojna. Z miasta, na wieże i dachy, na mury zamku i wały obozu, cisnęły się ludzie z niewysłowionem uczuciem ciekawości i niepokoju.

Po wszystkich stronach, jak daleko okiem zasięgnąć, paliło się ogni tysiące i tysiące, które malejąc i niknąc, gubiły się w oddali. Zdawało się, że gwiazdy gromadami z nieba spadły i na ziemi płonęły. Głuchy szmer kilkuset tysięcy głosów dochodził z oddali»² [8, s. 78].

Завершує перший параграф – «Табір під Збаражем» – не менш цікава інформація про події, що відбувалися тоді у стінах замку Вишневецького. Автор детально описав пишний бенкет, який Єремія влаштував для польської шляхти, при цьому акцентував увагу на неймовірному багатстві власника та його впевненості в перемозі над повстанцями.

Другий параграф історичної студії – «Штурм і облога» – присвячено власне обороні міста, навколо якого супротивники розбили табір у вигляді підкови. Як відзначив Л. Кубаля, «Hetman kozacki nie robił żadnych przygotowań do oblężenia: czekał nadejścia taboru, spodziewając się jednym szturmem rozrzucić zamek, obóz i miasto na wszystkie strony świata, a Polaków samym widokiem potęgi swojej porazić. I rzeczywiście, gdy z brzaskiem następnego dnia ujrzano z wałów takie mrowisko ludu i koni, że cała okolica zdawała się poruszać; kiedy popołudniu przy odgłosie 30 armat Kozacy i wszystkie okiem nieprzejrzane ordy z przeraźliwym wrzaskiem do szturm przystąpiły, strach wielki i niebываły na oblężonych nastąpił...»³ [8, s. 78–79]. Повстанці, наголосив учений, вдавалися до «фальшивих» атак,

¹ «Звідусіль горнулося до нього селянство, косами, ціпами і вилами озброєне. В трьох воєводствах, по обидва боки Дніпра, залишилися мало не самі старі каліки, жінки й діти».

² «Із заходом сонця виднілись у кількох місцях на горизонті чорні хмари, які в напрямку Збаража сунули. Вечірні сутінки впали на них і не дозволили побачити, як супротивник розбивав табір. Ніч була тепла і спокійна. З міста, на вежі й дахи, на мури замку і вали табору сунули люди з невисловленим почуттям цікавості й неспокою.

Зі всіх боків, скільки око сягає, горіли тисячі й тисячі вогнів, котрі зменшуючись і зникаючи, губилися в далечині. Здавалося, що зірки громадами з неба впали і на землі пломеніли. Глухий шум кількасот тисяч голосів долинав здалеку».

³ «Козацький гетьман не робив жодних приготувань до облоги; чекав підходу війська, сподіваючись єдиним штурмом рознести замок, табір і місто на всі сторони світу, а поляків самим виглядом могутності своєї вразити. І справді, коли вдосвіта наступного дня побачено з валів такий мурашник людей і коней, то здавалося, що вся околиця рухалася; коли пополудню при зголошенні 30 гармат

наближаючись та відбігаючи від валів, щоби вивести поляків із рівноваги. У цей час «Chmielnicki w towarzystwie murzów tatarskich objeżdżał obóz, wesoly był i obiecywał Tatarom, że jutro wieczorem w zamku nocować będą»¹ [8, s. 79].

Автор нарису детально реконструював основні етапи штурму, наголосивши на мужності як окремих оборонців-поляків, так і представників козацтва. Так, у понеділок 12 липня надійшов козацький рухомий табір і розташувався за чверть милі від польського обозу, від Верняків аж до Дубини, завдовжки на милю. З ночі повстанці висипали три шанці й заховали в них 40 гармат, із яких одразу ж почали стріляти. Увечері у вівторок 13 липня розпочався генеральний штурм, що був одним із найстрімкіших. Козаки рушили зі страшними криками з чотирьох боків на противника. Б. Хмельницький керував штурмом на чолі одного полку, поряд із яким виступали інші, а орда, зазначив Л. Кубалю, «як зграя вовків», бігала навколо валів. На правому боці, де стояв Я. Вишневецький, відбито кілька атак козаків, тому повстанці скерували свої сили ліворуч, де оборонцями керував А. Фірлей, і потіснили поляків, лише допомога з боку князя Яреми врятувала становище останніх. Урешті Б. Хмельницький наказав відступити з валів. Як наголосив Л. Кубалю, кілька сміливих поляків рушили за козаками й гнали їх аж до окопів [8, s. 79].

Тим часом штурм із боку східного ставу загрожував для обложених великою небезпекою, оскільки будівництво окопів не завершили. Наступ задніпрянських козаків під проводом полковника Кіндрата Бурляя викликав утечу угорської піхоти, яку вдалося зупинити полякові Пжиємському. На допомогу К. Бурляю, котрий міг опинитися в оточенні, Б. Хмельницький вислав Н. Морозенка з козаками, однак згодом їм заступила дорогу дивізія Конєцпольського. Над річкою, коло Луб'янок, відбувся запеклий бій, під час якого загинуло багато вояків, у т.ч. Бурляй, «...stary żołnierz, pułkownik kozacki, sławny z wypraw swoich na Czarnem morzu. Pod jego dowództwem Kozacy Synopę, emporium handlu azjatyckiego, dobyli i wiele przeważnych czynów za jego powodem dokonali. Godniejszy lepszego losu...»² [8, s. 80].

Таким був загальний перебіг першого етапу штурму Збаража, який дослідник відтворив, спираючись на спогади очевидців. Після бою, зазначив історик, залишилося багато загиблих, їх тіла вкривали поля й береги ставу. Водночас викликає інтерес інформація про наказ Я. Вишневецького, згідно з яким солдатам заборонили стріляти в татар. Наслідком стала звістка у таборі про порозуміння супротивника з ханом, що додало відваги польському війську, яке того дня відбило 17 козацьких атак.

Невдача, на думку Л. Кубалі, змусила повстанців змінити військову тактику. Б. Хмельницький вирішив перейти до облоги міста й обозу супротивника. Насамперед, наказав козакам рити окопи й збудувати великі драбини, мости та 16 гуляй-городів, які історик порівняв із дерев'яними рухомими замками; за допомогою останніх козаки могли вести обстріл польських окопів із близької відстані й водночас залишатися недосяжними для куль ворога. Під час цих приготувань 14–16 липня військо Б. Хмельницького продовжувало день і ніч штурмувати вали супротивника. 17 липня на світанку відділ полковника Федоренка пробився на вал і почав підніматися на частокіл, однак козаків помітив місцевий житель і закликав до оборони солдатів. Під звуки дзвонів і гук гармат козаки знову рушили на штурм міста та обозу, лише вояки під керівництвом полковника Корфа зуміли їх зупинити. Тоді Б. Хмельницький, щоб зламати відвагу обложених, вдався до хитрощів: козакам наказав пов'язати голови рушниками й криками «Аллах» лякати поляків. Водночас до супротивника гетьман вислав послів із вимогою видати Я. Вишневецького, а іншим пообіцяв помилування. Однак, як наголосив Л. Кубалю, поляки були «готові боронитися до останньої краплі крові», тому почали копати другі окопи ближче до міста [8, s. 81–82].

Уночі 19 липня козаки рушили до нового штурму, атака була настільки потужною, що поляки вирішили відступити до Збараського замку, однак почалася велика злива, що й урятувало становище обложених. За наказом Я. Вишневецького, 500 солдатів здійснили вилазку й підпалили гуляй-городи супротивника. Однак це не зупинило козаків, увечері вони приступили до нового штурму, який закінчився вночі. Наступного ранку поляки побачили другий вал, насипаний ще ближче до їхнього обозу, а згодом повстанці спорудили третій вал й високі шанці, що досягали вже польських валів. Л. Кубалю навів спогади польського оборонця, який писав, що в них кидали киями, камінням, брилами землі, від диму в окопах не можна було розпізнати, хто свій, а хто ворог [8, s. 82]. Тому поляки були змушені знову рити шанці ще ближче до замку й міста. Щоби виграти час,

козаки й ординці, яких жодним оком було не охопити, з пронизливим криком приступили до штурму, страх великий і небувалий на обложених наступив...»

¹ «Хмельницький у товаристві татарських мурз об'їжджав військо, був веселий і обіцяв татарам, що завтра ввечері в замку будуть ночувати».

² «...старий солдат, козацький полковник, славний зі своїх походів на Чорному морі. Під його керівництвом козаки Синопу, столицю азійської торгівлі, здобули і багато вражаючих подвигів під його керівництвом здійснили. Достойний кращої долі...»

вони розпочали переговори зі супротивником. 23 липня сурмач повернувся від Б. Хмельницького без відповіді. Лише наступного дня він погодився вести перемовини зі Зацвіліховським, якого супроводжував новгородський хорунжий Кисіль. Під час їхньої зустрічі, за твердженням історика, Б. Хмельницький говорив про кривди запорозького війська й закликав поляків перейти на бік козацтва. Тоді обложені вирішили вести окремі переговори з ханом, який запропонував себе як посередника між воюючими сторонами, бажав говорити лише з Я. Вишневецьким, однак той відмовив, оскільки поляки почули від розвідників про наближення військ польського короля та литовського князя.

30 липня козаки розпочали штурм, який призвів до численних втрат серед поляків, що не встигли зайняти для оборони новий табір. За наказом Б. Хмельницького, козаки впродовж трьох годин висипали нові вали і на тридцять кроків підійшли до польських окопів. Водночас повстанці здійснили невдалу спробу повернути на свій бік німецьку піхоту.

Л. Кубаля зробив спробу проаналізувати вдачу гетьмана, якому «спішно було здобути спершу Збараж...» [8, s. 84]. У цьому контексті дослідник навів звернення Б. Хмельницького до Я. Вишневецького, написане на листі князя до короля, який перехопили повстанці. Козацький очільник повідомив про страту польського посланця й іронічно запитав князя: «Сподівається помочі від короля, а чому самі не виходите з нори й до короля не приєднаєтеся?» Дослідник подав відповідь князя Яреми, що, за словами історика, «краще його характер малює, ніж все, що про нього говорилося». Зокрема, автор нарису процитував такі слова Я. Вишневецького до гетьмана: «...посланця стратити казав, але це жорстокий звичай і всім народам під сонцем бридкий. Пам'ятати треба, що кого з низів фортуна виносить, той, як відомо, ще нижче падає» [8, s. 85], котрі яскраво ілюструють ставлення польської верхівки до Б. Хмельницького й визвольного руху під орудою гетьмана.

У нарисі детально описано військові події серпня. Так, із 1 серпня впродовж тижня тривав козацький штурм, щоразу нові полки йшли з розгорнутими прапорами, під звуки труб, спів і крики, котрі, як зауважив Л. Кубаля, «були такими страшними, що могли відібрати свідомість». За словами дослідника, польські солдати були «невиспані, голодні й обдерті, як жебраки, але в неперервній боротьбі загартовані, ... жити чи вмерти, їм було байдуже» [8, s. 86]. Незважаючи на трагічне становище, обложені під час штурму обстрілювали козаків останніми набоями, а вночі кидали запалені мазниці, смоляні балки й осі від возів, котрі освітлювали вали й не давали можливості козакам підійти непоміченими.

6 серпня на світанку Б. Хмельницький наказав розпочати генеральний штурм зі всіх боків із новозбудованими гуляй-городами і драбинами. Коли козаки вдиралися на вали замку, заgrimіли польські гармати, що змусило повстанців відступити, залишивши на плацу купи трупів. Ще двічі нападники поновлювали штурм, який, однак, не дав бажаного результату. Тоді Б. Хмельницький наказав викопати за ніч 15 високих шанців, що сягали колів обозу, й із них, поставивши гуляй-города, обстрілювати противника на майдані. В результаті знищено значну кількість поляків, які не мали змоги навіть забрати своїх поранених чи вбитих.

8 серпня, в полудень, козацький табір рушив із боку Старого Збаража до мурованої церкви. Зі боку Вишнівця поставлено сторожу, однак уночі весь табір знову посунув до Старого Збаража. Намети гетьмана й хана були розбиті під старим замком, на чверть милі від польського обозу. 9–12 серпня йшов сильний дощ, що зупинило будь-які військові дії. 13 серпня селяни з лопатами вирушили в бік табору, немовби копати шанці, а весь табір пересунуто до старого замку.

13–14 серпня серед поляків поширилися чутки, що підмога вже близько, за три милі від Збаража, а згодом – що Б. Хмельницький вирушив проти короля. Це поліпшило настрої обложеним, але поляки не знали, що відбувається в козацькому таборі, їх охопила непевність, яка, за словами Л. Кубалі, була гіршою за штурм і голод, що розпочався в замку [8, s. 88].

У третьому параграфі – «Допомога» – йдеться про дії польського уряду влітку 1649 р. Зокрема, дослідник негативно оцінив рішення короля й канцлера Оссолінського з нечисельним військом йти до Збаража, тим самим наражаючи на небезпеку всю Річ Посполиту. Історик серед причин такого кроку назвав самовпевненість короля, відсутність правдивої інформації про облогу Збаража й військові сили супротивника. Водночас про керівника козацтва написав: «Podziwiać trzeba energię, spryt i ostrożność Chmielnickiego, że mając pod Zbarażem tak ogromne wojsko i takie niesforne ordy sprzymierzeńców, tak się ścisnął, że żadnego zagony nie wypuścił i dopiero w ostatniej chwili pokazał się królowi z całą potęgą, niesłychaną i niebywałą w tym kraju»¹[8, s. 91]. Допомогали

¹ «Варті захоплення енергія, спритність та обережність Хмельницького, що маючи під Збаражем таке велике військо й такі численні загони спільників, так зумів їх контролювати, що жодного загону не випустив, і тільки в останню хвилину показався королеві з усією міццю, нечуваною й небувалою в тому краю».

повстанцям місцеві селяни й міщани, сповнені ненависті до шляхетського стану, як зазначив учений, «Chłoptwo przywoząc żywność do obozu, wyszpiewowawszy co było można, zaraz Kozakom znać dawało. Złapani albo za szpiegów poznani, lubo im obiecywano przebaczenie i brano na męki, Polakom prawdy nie powiedzieli»¹[8, s. 91].

Отримавши від А. Фірлея листа про трагічне становище обложених, король вирішив іти їм на допомогу, маючи при собі лише 15 тис. військових. Водночас він звернувся з універсалом до населення не підтримувати Б. Хмельницького, а видати його за 10 тис. злотих нагороди. Мотивом до такої позиції влади стали відомості ввійманого турка про зрадницькі настрої хана, котрий «швидше з королем, аніж із Хмельницьким» готовий тримати угоду [8, s. 93].

Четвертий параграф – «Битва під Зборовом» – присвячено подіям 13–15 серпня біля цього міста: військо на чолі з Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм завдало несподіваного удару польській армії й зусебіч оточило її [8, s. 93–97]. При цьому вчений об'єктивно зобразив безпорадність короля, солдати якого рятувалися втечею, незважаючи на заклик Яна Казимира «Nie odstępujcie mnie panowie! Nie odstępujcie ojczyzny, pamięć tacie na sławę przodków waszych!»²[8, s. 96].

У п'ятому параграфі – «Договори з ханом» – йдеться про переговори польської влади з Іслам-Гіреєм. За порадою Є. Оссолінського написано листа, в якому Ян Казимир пообіцяв ханові свою приязнь та подарунки [8, s. 97], у відповідь той погодився почати перемовини. Водночас король отримав від Б. Хмельницького листа, в якому гетьман попросив пробачення й запевняв про свою вірність. На думку Л. Кубалі, до цього козацького очільника змусила зрада татарського союзника. 17 серпня до переговорів татарського візира й польського канцлера приєднався керівник козацтва зі своїми умовами договору, які поляки вирішили розглядати окремо. Татари вимагали для себе значної грошової винагороди, на яку поляки погодилися; поза тим визнано Б. Хмельницького гетьманом, дозволено 40 тис. реєстрових козаків, яким польська влада зобов'язувалася не чинити жодних кривд.

Угоду з українським гетьманом, для якого такі умови були невігідними, викладено в параграфі «Договір із Хмельницьким». Як слушно відзначив Л. Кубаля, «Wszystkie jego przygotowania, nadzieje, cała potęga, speszły na niczem. Comu znaczyło 40000 Kozaków, kiedy on krociami rozporządzał; co hetmaństwo, kiedy on chciał i miał udzielną władzę? Obietnice jego i pogroźki poszły w dym, chłopska czerń musiała wracać w poddaństwo, orda z pozwoleniem królewskim miała brać w jasyr ludzi, którym on wolność obiecał...»³[8, s. 102] У «Декларації королівського ласки» поляки прописали 11 пунктів договору з Б. Хмельницьким, однак, за словами дослідника «...ani jedna ani druga strona tej ugody nie dotrzymała, ani dotrzymać mogła»⁴[8, s. 103]. Автор нарису показав абсурдність положень, які захищала королівська влада, тим самим довів нерозуміння з боку шляхетської верхівки причин виникнення повстання під проводом Б. Хмельницького, що в майбутньому стало однією з причин занепаду Речі Посполитої. Однак, услід за представниками польської історичної школи Л. Кубаля визначив окреслені події як «domowa wojna» [8, s. 105], тобто «громадянська війна».

Завершує нарис параграф «Під Збаражем», в якому ще раз наголошено, в яких складних умовах доводилося полякам тримати оборону міста й замку (голод, неймовірна дорожнеча продуктів, постійні обстріли з боку козаків, відсутність зв'язку із королівським військом тощо). Історик навів цікавий факт, як обложені довідалися про події під Зборовом. Так, 16 серпня, вже після битви, в польський табір потрапив лист Б. Хмельницького до козацького полковника Чарноти, в якому гетьман повідомив про розгром королівського війська, про полонення 500 знаних польських панів, яких до Збаража спроваджено, водночас обозному наголошено пильнувати обложених. Після цього селяни кричали до «ляхів», щоб вони поклонилися «панові Хмелю», проти якого навіть король не встояв [8, s. 105]. У цей час триумф, радість і співи панували в козацькому таборі, а поляків охопив відчай.

21 серпня, після повернення орди під Збараж, вислано до обложених татарина, який закликав поляків не стріляти в козаків, бо вже з королем мир підписано. Однак повстанці розпочали нову атаку на вали, з яких їм вдалося вибити «добрим вогнем» [8, s. 107]. Тобто, як свідчить Л. Кубаля, козаків до кінця не залишала думка захопити місто, водночас із обох боків гинули люди.

Надвечір А. Фірлей отримав лист від короля з повідомленням про мир та прибуття до замку королівських комісарів. Згодом з'явився гінець із листом від Б. Хмельницького, який підтвердив

¹ «Селяни, привозячи живність до оboзу, розвідавши, що можна було, зараз козакам знати давали. Схоплені або визнані шпигунами,

² «Не зрікайтеся мене, панове! Не зрікайтеся вітчизни, пам'ятайте про славу ваших предків!»

³ «Усі його приготування, надії, вся потуга зійшли на ніщо. Що йому значило 40000 козаків, коли він у багато разів більшою кількістю розпоряджався; що гетьманство, коли він хотів і мав удільну владу? Обіцянки його й погрози пішли в дим, селянська чернь змушена повертатися в кріпацтво, орда з королівського дозволу могла брати в ясир людей, яким він волю обіцяв...»

⁴ «...ані одна, ані інша сторона тої угоди не дотримала, і дотримати не могла».

новину, що сповнила радістю всіх у таборі, водночас обложени мали дати викуп татарам. Ця вимога викликала серед поляків спротив, однак, отримавши лист від Є. Оссолінського, вони змушені були заплатити.

Лише 23 серпня солдатам дозволено вийти з міста, під стінами якого розпочався ярмарок. Автор нарису навів спогади очевидця, в яких йдеться про, здавалося б, неймовірне: «Поляки купували коней і їжу від козаків, знайомі пригощалися горілкою, хлібом, яблуками...» [8, s. 108].

На світанку 25 серпня з-під Збаража вирушив козацький табір – кільканадцять шеренг возів, а за ним у полудень – Б. Хмельницький, «оточений гвардією і пишними хоругвами» [8, s. 109]. Наступного дня у бік Тарнополя (нинішній Тернопіль) виступили поляки на чолі з А. Фірлеєм і Лянцкоронським, на Я. Вишневецького покладено захист поранених вояків від ординців. Останні рядки нарису дослідник присвятив оборонцям, які під Збаражем здобули «безсмертну славу» [8, s. 109].

На наш погляд, історична праця Л. Кубалі позбавлена пропольської тенденційності, на сторінках студії вчений прагнув об'єктивно висвітлити причини виступу українського народу. Те, що автор звернув увагу на козаків, засвідчує, що вже наприкінці XIX ст. їх вважали помітним явищем у польській історіографії. У центрі уваги дослідника воєнна активність козацтва, його боротьба проти польсько-католицької експансії, тобто на передній план висунута воєнно-політична проблематика. Та найприкметніше те, що ця праця є спробою висвітлення українського козацтва в контексті європейської історії.

У концепції дослідника помітні ідеалізація польської шляхти та критичне ставлення до визвольної війни українського народу, що типово для польської історіографії тієї доби. Водночас слід відзначити захоплення автора гетьманом Б. Хмельницьким, його хистом полководця.

«Історичні нариси» Л. Кубалі були «найпопулярнішим виданням у галузі історичної науки за австрійської доби в Галичині», про що свідчить їх перевидання близько десяти разів. Сприяв цьому, насамперед, стиль викладу автора, якого відомий письменник Г. Сенкевич відніс до «першорядних літературних талантів» серед істориків [9]. Про цінність доробку Л. Кубалі для української науки свідчить обрання польського вченого дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Список використаних джерел

1. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala // Dzieła Ludwika Kubali: wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora. – Lwów, Warszawa, 1924. – Т. 1. – 516 s. 2. Оссолінський Єжи // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 692. 3. Kubala L. Szkice historyczne / L. Kubala: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – Т. 2. – 448 s. 4. Кравченко О.-В. Облога Збаражу / О.-В. Кравченко // Збаражчина: зб. статей, матеріалів і споминів / за ред. В. Жила. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1980. – Т. 1. – С. 109–120. 5. Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме / Ю. А. Мицик // Вісник історії краю. – 2009. – Ч. 1. – С. 5. 6. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – Т. 1. – 800 с., т. 2. – 724 с. 7. Мельничук Б. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині / Б. Мельничук, Н. Юрчак. – Тернопіль: Новий колір, 2008. – 136 с. 8. Kubala L. Obłężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Ludwik Kubala. Szkice historyczne: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – Т. 2. – S. 71–122. 9. Чорновол І. Військова історія Людвіка Кубалі / І. Чорновол / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/09/30/9315/>.

Надежда Билык

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОЛЬСКОГО ИСТОРИКА ЛЮДВИКА КУБАЛА

В статье на основе печатных материалов исследованы исторический очерк Л. Кубали «Осада Збаража и Зборовский мир». Установлено место Л. Кубала-ученого, гражданина в истории польской культуры.

Ключевые слова: Л. Кубала, исторический очерк, Збараж, Зборов, украинско-польские отношения.

Nadija Bilyk

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN INTERPRETATION POLISH HISTORIAN LUDWIK KUBALA

On the basis of the published materials L. Kybalia's historical sketch «Siege of Zbarazh and peace of Zboriv» has been investigated in the paper. The place of L. Kybalia, as a scientist, educator, citizen, in the history of Polish culture has been determined.

Key words: L. Kybalia, historical sketch, Zbarazh, Zboriv, Ukrainian-Polish relations.